

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

081 Право (право)

№1 за темою ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Суми 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024 р. №8

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 08.07.2024 р. №8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 13.08.2024 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ
Протокол від 27.06.2024 №22

Розробник:

Професор кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії ХНУВС, канд. іст.
наук, ст. наук. співр. Надія ДЕМИДЕНКО

Рецензент:

Професор кафедри юридичних дисциплін Сумської філії ХНУВС, доктор іст.
наук, професор Юрій ОСАДЧИЙ

ТЕМА №1

ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

План лекції :

1. Початок людської цивілізації на території України.
2. Історична доля півдня України.
3. Східні слов'яни в давнину.
4. Найдавніші пам'ятки культури на території України

Рекомендована література:

Основна:

1. Бойко О.Д. Історія України: підручник. К.: Академія. 2018. 720 с.
URI: <https://uahistory.co/book/boyko.html>
2. Гарін В. Історія України: навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2017. 240с.
URI: <http://politics.elib.org.ua/pages-cat-61.html>
3. Греченко В.А. Історія та культура України: підручник. Харків : ХНУВС, 2017. 320 с.
URI: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9475>
4. Греченко В.А., Кислюк К.В. Історія української культури. К.: Кондор-Видавництво, 2013. 352 с.
URI: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/iukrk.pdf
5. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності: посібник. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
URI: <https://nemaloknig.net/book-364666.html>

Додаткова :

1. Козакевич О. Кельтська теорія походження Русі : критичний погляд *Українознавство*. 2012. №12. С.155-159.
URI: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/15569/1/6.020302_Pshebyl'ka_Kateryna_Dmytrivna1.pdf
2. Кривоший О. Амазонки та «амазонство» в колективній пам'яті південноукраїнського степового соціуму. *Народна творчість і етнологія*. 2013. №4. С. 17-35.
URI: https://chtyvo.org.ua/authors/Kryvoshyi_Oleksandr/Amazonky_i_amazonstvo_v_ukrainskii_folklornii_tradytsii_ta_istoriohrafii_druhoi_polovyny_XIX_-_pershoi_tretyny_XX/
3. Крисаченко В. Витоки і розвиток української політичної нації. *Українознавство*. 2011. №2. С. 200-208. URI: http://lib.ndu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=&C21COM=S&I21DBN=IBIS&P21DBN=IBIS&S21FMT

Інформаційні та навчальні ресурси в Інтернеті:

1. Історія України. Частина перша.

URI: <http://www.youtube.com/watch?v=TFdPOErzV60>

2. Історія України. Частина друга.

URI: <http://www.youtube.com/watch?v=oOFE2h8uPqE&feature=fvwre>

3. «Ізборник» – Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації.

URI: www.litopys.org.ua.

Мета лекції: у процесі вивчення лекції необхідно засвоїти:

- стадії розвитку первісного суспільства;
- досягнення і значення трипільської культури;
- причини тривалого заселення півдня України кочовиками та їх місце в історичному розвитку українських земель;
- причини виникнення, рівень розвитку та причини занепаду античних міст-держав у Північному Причорномор'ї;
- походження східних слов'ян;
- найдавніші пам'ятки культури на території України

Текст лекції

1. Початок людської цивілізації на території України.

Історія України бере свій початок з появи перших людей на її території. Науково доведено, що первісні люди з'явилися в українських землях приблизно 1 млн. років тому.

Найдавніше поселення знайдено біля села Королеве в Закарпатті, біля міста Амвросіївка Донецької області та біля села Лука-Врубловецька Хмельницької обл.

За своїми антропологічними показниками вони ще мало були схожими на сучасних людей, більше - на людиноподібних мавп, з яких вони еволюціонізували, проте від останніх відрізнялися прямоходінням і тим, що вміли робити знаряддя праці, мали примітивну мову і мислення. Тому такий фізичний тип людини називають «людина уміла».

Найдавніша епоха в історії людства визначається як кам'яний вік. Він (кам'яний вік займає більше 99% історії людства) поділяється на три періоди: палеоліт, мезоліт і неоліт. Кам'яний вік тривав на території України від 1 млн. р. до н.е. і до 3 тис. р. до н.е.

Кам'яним він називається тому, що основними знаряддями праці були вироби з каменю, які поступово вдосконалювалися. Це вдосконалення призвело до першого поділу праці, коли з'явилися знаряддя праці різного призначення. Стародавні люди жили в печерах, одягалися в шкури. За допомогою тертя вони навчилися добувати вогонь, що стало цілою революцією в їхньому житті, оскільки вони стали менш залежними від природи і могли краще забезпечити своє існування (тепло, термічна обробка їжі). Спочатку стародавні люди змушені були кочувати в пошуках їжі, але з еволюцією знарядь праці і розвитком суспільства почали вести осідлий спосіб життя. Виникають стоянки-поселення.

З появою перших людей в історії України починається первісна доба, яка характеризується наявністю колективної власності, колективного виробництва

та споживання. Первісне суспільство не мало класів і держави. Існувало дві форми суспільно-економічних відносин – спочатку первісне людське стадо, а з часом – родова община і плем'я.

(близько 40 тис. років тому прийшла матріархальна родова община). Основним осередком суспільства став рід - група кровних родичів по материнській лінії, оскільки при груповому шлюбі інакше спорідненість визначити було неможливо. Крім того, жінки займали провідне місце і в суспільному виробництві (гончарство, ткацтво), зборі їстівних рослин.

Близько 40 тис. років до н.е. з'являється людина сучасного фізичного типу - «людина розумна» - Homo sapiens («кроманьйонець») - від назви печері у Франції, де були вперше знайдені рештки такої людини.

Почали шити голкою з кісток мамонта, робити житло з кісток. У цей же час виникають перші форми світогляду у вигляді релігійних вірувань: анімізму (віра в те, що живі і неживі предмети мають душу); тотемізму (віра в походження людей від єдиного предка — тварини чи птиці); магії (чаклування); фетишизму (віра в надприродні властивості предметів).

З IX по VI тис. до н.е. тривала середньокам'яна доба — мезоліт. У цей період відбулися суттєві зміни в озброєнні людини - з'явилися лук і стріли із знарядь праці — було винайдено сокиру, долото, гачки для ловлі риби, човни, видовбані з дерева. Особливо важливе значення мало впровадження луку - складного як на той час механічного знаряддя, що дало змогу полювати на звірів на відстані і зменшити кількість мисливців, вивільнивши їх для інших робіт. Почалося приручення диких тварин, спочатку собаки, потім свині. На відміну від попереднього періоду, померлих почали ховати не серед живих (на території стоянок), а за їх межами - у могильниках.

З VI по III тис. до н.е. тривала новокам'яна доба (неоліт). У цей період відбулася так звана «неолітична революція» — перехід від присвоюючих форм господарства до відтворюючих. Раніше основними формами економіки були мисливство, рибальство і збиральництво, коли люди присвоювали продукти природи. Тепер вони почали їх відтворювати за допомогою розвитку скотарства і землеробства. Це був якісно новий етап в розвитку людства, коли воно вийшло з «колиски» господарювання і перейшло до свідомого виробництва продуктів харчування. З цього починається відлік людської цивілізації.

Перехідною епохою від кам'яного до металічного періоду був енеоліт — мідно-кам'яний вік, коли поряд з кам'яними почали виробляти знаряддя з міді (3-2 тис. р. до н.е.).

На території України в цей час проживали племена, культура яких відома під назвою трипільської (від назви села Трипілля Київської області). Займала переважно територію Правобережної України, Молдови, Румунії.

Трипільці були одним із найцивілізованіших етносів неолітичної доби:

- основне заняття — орне (а не мотичне, як раніше) землеробство. Вирощували ячмінь, просо, пшеницю, майже всі садово-городні культури, відомі сьогодні в Україні. Це одна із перших землеробських культур Європи; землю обробляли за допомогою дерев'яної сохи. Урожай збирали серпами з

крем'яними лезами, розмелюючи потім зерно ручними кам'яними зернотерками;
 - трипільці вперше на території України почали виготовляти вироби із міді;
 - на надзвичайно високому рівні розвитку знаходилось гончарство, трипільці виробляли чудовий глиняний посуд білого, чорного, червоного і жовтого кольорів, з орнаментом і пласким дном. Орнамент глиняних виробів містить багату інформацію про духовний світ трипільців, виробляли посуд з тонкими стінками, добре випалений, з багатим орнаментом;

- будували протоміста площею до 400 га: квартальна забудова дво-триповерховими будинками, населення міст сягало 50 тис. чоловік, а площа – понад 50 га. На Уманщині існували поселення-гіганти до 450 га;

Також розвивалось Відомо їм було вже і ткацтво.

Трипільські селища розташовувались на рівних місцях поблизу рік, мали чітке планування (протоміста). Житла були наземні, мазались глиною, розмальовувались як ззовні, так із середини (звичай зберігся до наших днів), але трипільці це робили естетично досконаліше, розмальовували вертикальними лініями червоного, жовтого та білого кольорів. Трипільську культуру називають культурою мальованої глини.

Археологи виявили унікальний у трипільців звичай – періодичне спалювання своїх поселень. Відбувалось це раз у покоління – приблизно кожні 50 років (коли виснажувались поля). Можливо, цей звичай був пов'язаний з релігійними уявленнями. Лад був близький до військової демократії. Трипільське суспільство – конфедерація племінних союзів.

Трипільська культура поступово зникла. Стосовно такого раптового зникнення висловлюються різні гіпотези і, зокрема, експансія кочівників на територію трипільців, похолодання клімату. Долю трипільців остаточно не з'ясовано. Дискусійним залишається питання і про походження трипільців, про їх етнічність. Більшість дослідників відносять трипільців до середземноморського антропологічного типу. Висловлюється також думка про те, що трипільська культура своєрідно поєднала представників суспільства кількох антропологічних та мовних груп Європи.

На зміну енеоліту прийшов бронзовий вік, коли люди навчилися виробляти бронзу (сплав міді з оловом) - перший штучний сплав, знаряддя з якої мали перевагу над кам'яними. Відбувається перший великий суспільний поділ праці — відокремлення скотарства від землеробства. Це призвело до того, що на зміну матріархату приходить патріархат, оскільки чоловіки починають відігравати більшу роль в металургії та скотарстві.

Способом розв'язання суперечностей, досягнення цілей все частіше стають війни, які ведуться для розширення власної території, грабунку, постачання підневільної робочої сили. Війни стають вигідним заняттям і ремеслом. Захоплені під час воєн полонені перетворюються на рабів, які виконують найтяжчі роботи.

Родові общини об'єднувались у племена. Вони займали певну територію, мали свою мову, звичаї, управління. На чолі племен стояли ради родових вождів - старійшин, які обирались з найавторитетніших осіб. Для вирішення

найважливіших питань скликалися збори всього племені. Ради старійшин розподіляли між родами племені ділянки для полювання і скотарства, землі для обробітку і побудови житла, вирішували спірні питання.

У часи залізного віку (1 тис. р. до н.е.) відбувся наступний великий суспільний поділ праці — ремесло відділяється від землеробства і стає самостійною галуззю. Активно йде процес етногенезу, тобто утворення народів за рахунок об'єднання племен. Формується цивілізоване суспільство, яке характеризується існуванням спільностей людей з певною ієрархією, суспільним поділом праці в різних галузях, наявністю знарядь праці певної досконалості, виникненням світогляду, деякої культури (розвиток мови і початків писемності), появою приватної власності.

З історії Сумщини. На Сумщині найдавніші пам'ятки археології представлені місцезнаходженням кісток тварин та виробами. Для жител використовувались кістки та шкіри впольованих тварин, особливо мамонтів.

У вересні 1839 р. під час земляних робіт в селі Кулішівка Недригайлівського району знайдені кістки мамонта.

Запрошені фахівці Харківського університету вели розкопки десять днів (ще знайшли кістки слона і оленя). Знахідка викликала сенсацію – це були найперші кістки мамонта, знайдені в європейській частині Російської імперії. Близько 10 млн. років тому відбулась глобальна зміна клімату: остаточно зникають льодовики. На зміну мамонтам прийшли носороги, олені.

2. Історична доля півдня України.

(перші державні утворення у Північному Причорномор'ї та в Криму).

Вирішальну роль у формуванні українського етносу відіграли еміграційні процеси II-VII ст. Під час **Великого переселення народів** у горнилі історії було переплавлено та інтегровано чимало етнічних утворень, які лягли в основу багатьох сучасних народів. Українці не виняток у цьому процесі.

Південь України – це неосяжний відкритий степ, який приваблював войовничі кочові племена Євразії. Завдяки цій географічній обставині

Південна Україна стала центром життя кочових народів, які хвилями змінювали один одного з кін. II тис. до н.е. і до XIII ст. н.е.: кіммерійці, скіф, хозари, печеніги, половці, монголо-татари.

Кочовики займалися скотарством, землеробством, ремеслами. Володіли воєнним мистецтвом, вели постійні війни, тримали в покорі сусідні народи.

Першим народом, що мешкав на території України й ім'я якого зберегли писемні джерела, були кіммерійці (IX-VII ст. до н.е.). Найдавніша згадка про кіммерійців міститься в «Одісеї» Гомера, найдокладніше розповів про них давньогрецький історик Геродот.

Усі писемні згадки про кіммерійців пов'язані з їхніми військовими походами. Військо кіммерійців складалось з рухливих загонів вершників, озброєних сталевими й залізними мечами та кинджалами, луками, бойовими молотами, булавами. Основним заняттям кіммерійців були військові походи, відгук про які дійшов і до наших часів, оскільки мовами деяких народів Кавказу «кіммерієць» означає «велетень», «могутній», що свідчить про те, який

вражаючий вплив справляли їх напади.

Кіммерійці першими на території України освоїли технологію **залізного виробництва** із болотяних руд і металообробку, що суттєво покращило їх озброєність, їх можна класифікувати як міжплемінний союз на чолі з вождями-зверхниками. Кіммерійці виготовляли найкращі як на той час мечі та кинджали.

Найбільшим багатством у них вважалися коні, адже конярство давало левову частку продуктів харчування, коней використовували і як засіб пересування. Кіммерійці об'єднувались у племена, а племена складали союзи на чолі з царями-вождями. Кіммерійським царям належала вся повнота влади в державі, яка була рабовласницькою.

Кіммерія розпалась внаслідок навали скіфських племен, які витіснили частину кіммерійців за межі Причорномор'я, а ті, що залишилися, асимілювались загарбникам.

У VII - III ст. до н.е. в українських степах з'явилися іраномовні **племена скіфів**, які населяли територію сучасної Південної та Південно-Східної України.

Скіфи переважали кіммерійців чисельністю, військовою організацією, оскільки їх очолювали царі, що володіли необмеженою владою на відміну від кіммерійців, які не мали єдиного керівництва. Геродот виділяв серед скіфів – царських скіфів, скіфів-кочівників, скіфів-землеробів і скіфів-скотарів. Царські скіфи, панували над Іншими, збираючи з них данину. (Геродот писав, що коли у скіфів помирав цар, то перш ніж його поховати, забальзамоване тіло возили по всіх підлеглих племенах. Жителі в знак скорботи відрізали шматочок свого вуха, протикали стрілами ліву руку і ін.).

Кожний дорослий скіф був кінним воїном. Зброя скіфа-воїна складалась із лука зі стрілами, залізного меча, списа, бойової сокири. Голову захищав бронзовий шолом, тіло – панцир і округлий щит. Звичаї та традиції скіфів були досить жорстокими і суворими. Вони базувались на двох основних принципах: безпощадність до ворогів і вірність своїм побратимам. Скіфи пили кров перших вбитих ними ворогів, робили чаші з ворожих черепів та сагайдаки з шкіри правих рук убитих супротивників і т.д. Жорстокістю відзначалися і поховальні обряди скіфів - часто в жертву приносилися дружини, раби, коні.

Основним заняттям скіфів було скотарство. Воно давало все необхідне для життя: коней, м'ясо, молоко. Їм доводилось весь час пересуватись степом у пошуках пасовиськ. Лісостепові племена займались орним землеробством – сіяли пшеницю, ячмінь, жито. Свої поселення розташовували на високих, зручних для оборони, пагорбах. Городища оточували високими земляними валами й глибокими ровами. Серед ремесел були поширені ковальське, бронзоливарне, гончарство, ткацтво. Скіфи жваво торгували з грецькими містами Північного Причорномор'я.

Влада скіфських царів була спадковою і передавалась за традиціями мінорату (молодшому сину). Царства склалися із округів (номів) на чолі з номархами. Суспільство складалося з трьох станів: общинників, воїнів, жерців. Найважливіші питання (навіть доля царів) обговорювались на народних зборах всіх воїнів. Скіфська держава мала в значній мірі паразитарний характер,

оскільки базувалася на грабіжницьких війнах.

Скіфська релігія була політеїстичною. Головною богинею була богиня домашнього вогнища; в пантеон богів входили бог неба і богиня землі.

Скіфське звичаєве право спрямовувалось на захист приватної власності, в т.ч. худоби, майна, рабів. При купівлі-продажу договори скріпляли клятвою. У сімейних відносинах панував патріархат, розповсюдженим було багатоженство, де старша жінка займала привелійоване становище. По смерті чоловіка вдова переходила як спадщина до старшого брата померлого.

Найтяжчими злочинами скіфи вважали **злочини проти царя**, в т.ч. невиконання царського наказу. Найпоширенішими видами покарання були смертна кара, відрубання правої руки, вигнання. Зберігалася кровна помста.

У IV ст. до н.е. у скіфів утворилося примітивне державне об'єднання («царство Атея») з центром у Кам'янському городищі на Дніпрі (біля Нікополя). Влада Атея поширювалась на величезні території від Дунаю до Дону. Цей цар карбував власну монету. До III ст. Існувало скіфське царство в Криму, столицею якого був Неаполь (біля Сімферополя).

Скіфи постійно воювали, втручаючись у боротьбу між державами Передньої Азії. Найбільш відома війна з перським царем Дарієм, яка уславила скіфів як непереможних воїнів.

На межі IV-III ст. до н.е. почався занепад Скіфської держави, а наприкінці III під натиском сарматів вона змістилась у степи Кримського півострова (в околицях сучасного Сімферополя, названого тоді Неаполем Скіфським). Мала Скіфія на кримському півострові проіснувала до 4 ст. н. е. доки їх остаточно не витіснили гуни. Частина скіфів пізніше асимілювалась серед інших народів.

Таким чином, можна підсумувати таке: скіфи створили високу матеріальну культуру. Вона увібрала в себе досягнення місцевих племен, передових цивілізацій Сходу, Кавказу і особливо Греції, а пізніше й Риму. В свою чергу, Скіфія справляла істотний вплив на економіку, суспільний устрій, матеріальну культуру, ідеологію землеробського населення лісостепової України. Поряд з тим, тривала експлуатація виснажила господарські ресурси Лісостепу, і це стало однією з головних причин загибелі Скіфії.

На зміну скіфам у III ст. до н. е. в причорноморські степи прийшли сармати. Ці споріднені зі скіфами іраномовні кочовики походили з приуральсько-поволзьких степів. Як самі себе вони називали — науці не відомо. Йменням «сармати» їх нарекли греки та римляни. Вчені припускають, що ця назва походить від давньоіранського слова «саоромант», що означає «оперезаний мечем». Варто пам'ятати, що поряд з етнонімом «сармати» античні автори вживають й інші. Це пояснюється тим, що сармати жили племенами, кожне з яких мало свою назву, як-от: язиги, роксолани, сіраки, аорси, аляни тощо. За легендою, записаною Геродотом, яка відбиває часи матріархату, сармати походили від шлюбів скіфів з амазонками — безстрашними жінками-воїнами. На близькість сарматів та скіфів указують й інші джерела. Отож, життя та побут сарматів були подібними до скіфського. Вони так само, як і скіфи, були скотарями-кочовиками. Так само багато важили для них військові походи. Античні джерела докладно розповідають про

спорядження сарматів, про їхню войовничість.

Володарювання сарматів у причорноморських степах тривало майже 600 років. Поклали край йому германські племена готів, які прийшли з півночі, та навала нових кочовиків — тюркомовних гунів.

З історії Сумщини

За 25 років (у другій половині XIX ст.) місцевий поміщик і колекціонер Мазаракі розкопав на Роменщині близько 150 курганів. (Деякі експонати зберігаються у Ермітажі, дещо — у приватних колекціях). У Посуллі було розкрито 70 могил — курганів.

Могилярна яма перекрита дубовими колодами. У ногах скелету — скелети тварин та 209 стріл. Деякі цінні речі зберігаються у Київському історичному музеї. У Посуллі Велике городище, розташоване біля села Басівка Роменського р-ну. Воно складається з 3-х укріплень загальною площею приблизно 160 га. Під час розкопок у 1947 році були розчищені залишки наземних жител з рештками згорілих дерев'яних конструкцій, обмазаних глиною, а також напівземлянка із вогнищем у центрі.

У III ст. до н.е. скіфів витісняють сармати (алани, роксолани, язиги), їх назву виводять з іранської мови, де вона означає — «оперезаний мечем». Сармати становили не єдине однорідне плем'я, а союз споріднених племен, які нерідко ворогували між собою.

На відміну від скіфів, значну роль в житті сарматів **відігравали жінки**. За легендою, сармати походили від союзу амазонок зі скіфами. Сарматські жінки жили як амазонки: полювали верхи, брали участь в битвах, виконували функції жриць, їх навіть ховали разом зі зброєю. Сарматів називають **«керовані жінками»**, є згадки про **сарматських цариць** (Томирис, Амагу). (За легендами — жінки, коли народжувалась дівчинка дарували пояс з позолотою, а хлопчиків калічили, щоб вони ставали рабами. Амазонка — в перекладі «безгруда», «та, що не сіє зерна»).

У військовій справі сармати відрізнялися від скіфів ще більшою жорстокістю і непохитністю. «Коли вони з'являлися кінними загонами, ніякий інший стрій їм не може чинити опору (Тацин). Їх кіннота, одягнена у залізні панцирі, озброєна довгими списами та мечами, атакувала ворога замкнутим клином. Її не могло витримати жодне військо. Внаслідок великого переселення народів, вплинуло на формування середньовічного лицарства.

Основним заняттям було скотарство. Вони розводили велику рогату худобу, овець, коней. Окрім того, полювали на степових звірів, і птахів, ловили рибу, займалися ремеслами. Вели активну торгівлю з Іраном, Індією, Римською імперією, їх столицею був Танаїс у гирлі Дону. Найбільшого розквіту сарматське суспільство досягло у I ст. н.е

Наприкінці I ст. н.е. утворився великий союз племен, очолюваний сарматським племенем **аланів**. Кінець аланському пануванню в південноукраїнських землях поклали в III ст. германські племена готів, а в другій половині IV ст. — гуни. Довго і вперто, з перемінним успіхом, сармати

воювали з Римом. Сармати були останнім індоевропейським народом, що з'явився з сходу. Після них **євразійські степи на ціле тисячоліття стають вілодінням тюркських народів.**

Готи своє панування встановлюють у Північному Причорномор'ї у III ст., створивши державу – Гетику. Столиця – «Дніпрове місто» на території теперішньої Запорізької області. Готи були розгромлені кочовими племенами гунів, які підтримали антів у їх боротьбі проти готської держави. Гетика швидко занепадала. Більша частина її населення перейшла в наддунайські землі, менша – залишалася на території Кримського півострова.

Гуни. Вони зруйнували грецькі колонії в Причорномор'ї, підкорили племена готів, аланів, слов'ян. За правління Аттіли (сер. V ст.) держава контролювала величезні простори від Рейну до Волги. І тільки після поразки в Каталаунській битві (451 р.) гуни нарешті були зупинені. Після смерті у 453 р. царя Аттіли його держава розпалася, а гуни поступово розפורшилися серед місцевих народів.

Авари та болгари (VI ст. у Північному Причорномор'ї)

Хозари прийшли з Азії, заснували велику державу – каганат. Столиця – м. Ітіль на Волзі. З підкорених збирали данину.

Печеніги – прийшли наприкінці IX ст. у південноукраїнських степи, кочівники. Впродовж 915-1036 рр. Русь воювала з ними 16 разів. Розбили загін Святослава. З княжого черепа чашу для пиття. У 1036 р. Ярослав Мудрий розгромив під стінами Києва (збудував Софіївський собор).

Половці. З IX ст. з теренів сучасної Киргизії і Казахстану, витіснили печенігів. До поч. XII ст. – 46 великих походів на Русь. Не лише воювали, а й торгували. Шлюбні союзи (за літописами) Олег Святославович, онук Ярослава Мудрого, Ізяслав Давидович, Юрій Володимирович (Долгорукий); у Всеволода і Святослава Ольговича половчанкою була мати.

Антична колонізація Північного Причорномор'я (VII -ст. до н.е.- V ст. н.е.)

Античні міста – держави Північного Причорномор'я.

Велику роль в історії України відіграли античні міста-держави Північного Причорномор'я. З VII ст. до н.е. у Північному Причорномор'ї вихідцями з Греції були засновані міста-держави: Тір (в гирлі Дністра), Ольвію (на Південному Бугу), Херсонес, Пантікапей, Феодосію (в Криму). За устроєм ці держави були демократичними (Ольвія, Херсонес) чи аристократичними (Пантікапей, до утворення Боспорського царства) республіками або монархією (Боспорське царство).

Головні причини заснування – дефіцит землі і хліба, перенаселеність грецьких міст, воєнно-політичні конфлікти.

За формою правління вони були **республіками**: демократичними, або аристократичними (влада належала рабовласницькій аристократії). республіках законодавча влада належала народним зборам, виконавча — архонтам. Громадянами були лише чоловіки - уродженці міста. Досягнувши

повноліття, вони складали присягу на вірність державі, її законам. До найважливіших обов'язків громадянина полісу належали захист демократичного ладу, оборона міста від ворогів.

Як органічна частина античної цивілізації, вони жили і розвивалися у тісній взаємодії з місцевим причорноморським населенням. Останнє впродовж цілого тисячоліття відчувало на собі вплив високої античної культури, що знайшло свій вияв у прискоренні їхнього соціально-економічного та культурного розвитку.

В історії античних міст-держав Північного Причорномор'я вирізняються два основні періоди. Перший охоплює час з VI по середину I ст. до нашої ери й характеризується відносно самостійним життям на базі еллінських традицій і мирними відносинами зі скіфськими племенами. Другий припадає на середину I ст. до нашої ери – 70-ті роки IV ст. нашої ери, коли міста-держави поступово потрапляли у сферу інтересів Риму й до того ж зазнавали постійних руйнівних нападів готів і гунів.

У процесі античної колонізації у Північному Причорномор'ї утворилися **чотири** основних осередки.

Перший – це побережжя Дніпро-Бузького та Березанського лиманів. У першій половині VI ст. до нашої ери на правому березі Бузького лиману, неподалік від місця впадіння його в Дніпровський лиман, вихідці з Мілета заклали Ольвію – згодом одне з трьох найбільших давньогрецьких міст Північного Причорномор'я. Її зручне географічне положення сприяло налагодженню тісних торговельних зв'язків із землеробами Лісостепу та кочівниками Степу.

Другий центр античної цивілізації Півдня України склався в районі Дністровського лиману, де розташувалися міста Ніконій і Тіра.

Третій центр сформувався в Південно-Західному Криму. Головне місто тут – Херсонес Таврійський.

Четвертий центр античної культури в Північному Причорномор'ї виник на Керченському і Таманському півостровах. Тут були побудовані міста Пантікапей, Феодосія, Фанагорія.

Грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я були рабовласницькими полісами, які за самою своєю суттю мало чим відрізнялися від метрополії.

Важливе місце в економічному житті Ольвії, Херсонесу та інших міст займали землеробство і скотарство. Наприклад, Ольвія мала свою сільськогосподарську територію – хору, на якій її мешканці могли вирощувати хліб і городину, пасти худобу. Хліборобством і скотарством займалися також мешканці поселень, що оточували Ольвію. У прибережних районах було дуже розвинуте рибальство. Херсонес узагалі з самого початку розвивався як центр сільськогосподарського виробництва. Мешканці міста володіли значним сільськогосподарським районом. Західне узбережжя Криму, яке херсонесці називали “рівниною”, було житницею Херсонесу, що поставляла місту зерно. Територія на крайньому південному заході Криму, що називається тепер Гераклійським півостровом, була поділена на велику кількість наділів-клерів розміром 25-30 гектарів. Колишній клер являв собою земельний наділ з укріпленою садибою, що складалася звичайно з будинку, різних господарських будівель, цистерни для води. Садиба була огорожена стіною.

Головним заняттям власників клерів було виноградарство, але до складу клерів входили також сади, пасовиська і поля.

Значну роль відіграло ремісниче виробництво. Так, великих успіхів добилися ольвійські майстри у виготовленні металевих виробів, відлитих із бронзи або міді, дзеркал, прикрас, статуеток, які часто виконувались у “скіфському звіриному стилі”. В Ольвії розвивалося керамічне виробництво, ювелірне, деревообробне, ткацьке та інші ремесла. Металургійні, ювелірні, текстильні підприємства працювали у Херсонесі. Вироблялася різноманітна кераміка. Херсонеські ремісничі вироби збувалися не тільки у самому місті, але й за його межами – у скіфських поселеннях Криму.

Причорноморські міські центри вели інтенсивну заморську торгівлю. Основною статтею у торговому балансі (за винятком Херсонесу) був вивіз хліба. Крім того, купці продавали у Грецію, а потім у Рим худобу, шкіри. Експортувалися сіль, риба, рибні продукти. Поширеним товаром були раби. У свою чергу, ці міста ввозили із Греції вино й оливкове масло, різні металеві вироби та предмети озброєння, тканини, мармур і вироби з нього, предмети розкоші та мистецтва.

У III ст. нашої ери міста-колонії на території Північного Причорномор'я вступають у період загального економічного та соціально-політичного розладу, що призвів через сто з лишнім років до їх остаточної загибелі. Найбільш сильного удару міста зазнали від готських і гунських племен. У IV столітті припиняє своє існування як місто-держава Ольвія. Херсонес, хоч і вцілів, але потрапив під владу Візантійської імперії. Відомий, як місто Корсунь він був знищений золотоординськими завойовниками в середині XV ст. Така ж участь спіткала Пантікапей і Феодосію.

У містах-колоніях панували рабовласницькі відносини. Раби виконували значний обсяг найтяжчих робіт. Джерелами рабства були військовий полон, народження від рабині, купівля на невольничих ринках або у сусідніх племен. Раби були позбавлені прав. До громади також не належали жінки та всі не греки.

Колонія складалась з власне міста (поліса) та сільськогосподарських округів (хора). Рівень благоустрою міст був досить високим: водопровід, водостоки. Широко були розвинуті торгівля і ремесло, особливо виготовлення виробів із металу. Міста карбували власну монету. Вони були осередками високої на той час грецької культури і здійснювали певний вплив на розвиток місцевого населення.

Боспорське царство (єдина монархія) існувало в V ст. до н.е. - IV ст. н.е. Воно займало територію Керченського та Таманського півостровів з прилеглою смугою, східний берег Азовського моря. До царства входили такі міста як Феодосія, Фанагорія, столицею був **Пантікапей (сучасна Керч)**.

Спочатку Боспорська держава була союзом грецьких полісів з певною автономією останніх, але пізніше перетворюється в необмежену монархію.

Поряд з греками жили скіфи, таври (у Криму).

Після розколу Римської імперії на Західну і Східну (Візантійську) настав візантійський період в історії Північного Причорномор'я (IV-VII ст. н.е.). Візантійці ведуть вперту боротьбу за вплив у цьому регіоні з Хозарським

каганатом, гунами та іншими народами. З появою гунів, які сприяли ліквідації Римської імперії і рабовласницького ладу в Європі, починається нова, середньовічна епоха історії.

Грецькі міста мали високу культуру. Тут споруджувалися кам'яні будинки, храми, театри, оздоблені скульптурою, розписом і мозаїкою. На вулицях стояли кам'яні стовпи з висіченими на них офіційними текстами.

Духовна культура досягла високого рівня: розвивалась освіта, наука, література, музика, театр. Культуру міст-держав визначають як чорноморський варіант античної культури.

Натиск північних племен на узбережні міста в останні століття до нашої ери й перші століття нашої ери штовхав їх під протекторат Риму. Римська окупація Причорномор'я і включення більшості міст до складу Римської імперії не могли істотно змінити становище, оскільки римляни розглядали ці міста лише як джерело одержання продуктів і рабів, як передаточні пункти у торгових і дипломатичних зносинах з "варварським світом".

Причинами занепаду були: криза рабовласництва, натиск кочовиків (готів, гунів). У V ст. н.е. античні міста-держави припинили існування. Культура античних колоній значно вплинула на культурний розвиток сусідніх народів, у т.ч. слов'ян.

Грецька колонізація Північного Причорномор'я тривала понад тисячу років. Фактично це була периферія античної цивілізації, але все ж вона відзначалась оригінальністю, будучи своєрідним поєднанням античності і «варварства».

3. Східні слов'яни у давнину

Питання походження народу є одним з найбільш важливих питань, **воно є джерелом культури, мови, головне - ментальності.**

Предками українців є слов'яни. Звідки вони взялися і як? У «Повісті минулих літ» Нестор Літописець писав: «По довгих же часах сіли слов'яни на Дунаю, де єсть нині Угорська земля та Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі». Тобто, слов'яни є автохтонним (корінним) населенням Європи індоєвропейського походження, одним з найдавніших народів, що населяв Європу.

З приводу походження слов'ян існують **дві основні теорії**: 1) міграційна (слов'яни прийшли на свою нинішню територію); 2) автохтонна (слов'яни є споконвічними жителями Східної Європи).

Термін «слов'яни» найпевніше походить від назви одного з племен (суовени).

Перші писемні згадки про слов'янські племена під іменем венедів відносяться до I-II ст. до н.е. (у римських авторів Плінія, Таціана, Птолемея). На думку більшості вчених, батьківщина слов'ян охоплювала територію від середньої течії Дніпра до Вісли. Звідси у **період Великого переселення народів у II-VII н.е. слов'яни широко розселилися у всіх напрямках.** У результаті слов'янський етнос розпався на три гілки: західних, південних і східних слов'ян.

Слов'янський етнос розпався на три гілки:

Західні слов'яни дали початок *полякам, чехам, словакам, лужицьким сербам*.

Південні слов'яни – *болгарам, сербам, хорватам, боснійцям, македонцям, чорногорцям*.

Східні слов'яни – *українцям, росіянам, білорусам*.

У IV ст. н.е. на території України між Дністром і Сіверським Дінцем розселилися племена **антів** (займались орним землеробством, торгували з сусідами – скіфами, сарматами, готами, а також з провінціями Римської імперії). Створили Антський союз з організованим військом, участю населення у політичному житті (віче), спадковим вождем. Військова демократія. Розпався під ударами аварів у VI ст.

Після його розпаду на території України, де розселились східні слов'яни, утворились окремі племінні об'єднання, розташування і назви яких відомі з Літопису «Повість минулих літ»: поляни, древляни, сіверяни, тиверці, уличі, волиняни, дуліби, білі хорвати, дреговичі. **Поляни** (жили в полях над Дніпром); **древляни** (в лісах над річкою Прип'яттю); на нинішній Волині - **дуліби**, на Чернігівщині - **сіверяни**, між Півд. Бугом і Дністром - тиверці й уличі, в Галичині - **білі хорвати**.

У найбільш вигідному геополітичному положенні опинилися **поляни**, які проживали на території Середнього Подніпров'я, на перехресті важливих торгових шляхів, зокрема через яке й проходив торговий шлях «з варяг у греки». Поляни стали центром консолідації східнослов'янських племен із столицею у **м. Київ**, заснований за даними археологів у **V - першій половині VI ст.** Відомий літописний переказ про заснування Києва у V ст. трьома братами Києм, Щеком і Хоривом та їх сестрою Либіддю.

Слов'яни вели осілий спосіб життя, що сприяло розвитку у них орного землеробства — основи господарства. Землю вони обробляли спочатку дерев'яним ралом, потім — залізним. З IV ст. н.е. починає використовуватись плуг із череслом. Практикувалась перелогова система (поле використовувалось до того часу, поки ґрунт залишався родючим). Вирощували просо, ячмінь, пшеницю, жито, гречку, ріпу. Урожай збирали серпами і косами. Зерно мололи на зернотерках, а потім - на жорнах.

Займались слов'яни і тваринництвом. Судячи з розкопок археологів, в основному розводили велику рогату худобу, потім свиней, а далі — овець і кіз. Менше значення мали полювання і рибальство. Основними тваринами, на яких полювали, були кабан та олень. Для здобування хутра - також на куниць, лисиць, бобрів. Поширеним було і бортництво.

У давніх слов'ян існували і різні види ремесел (залізодобувне, залізообробне, гончарне, косторізне). У VIII ст. слов'янські ремісники починають використовувати гончарний круг, що було значним удосконаленням. Слов'яни мешкали в укріплених селах або містах, їх житлом були невеликі напівземлянки з дерев'яними стінами і опаленням «по-чорному» (без димоходу).

Найважливіші питання вирішувались на племінних зібраннях, хоча основна влада зосереджується в руках вождів та знаті. Виникає новий тип відносин з

розділом суспільства на дві частини: багатшу і владну племінну знать і біднішу і безвладну більшість племені. Такі утворення називаються чіфдом (від англ. chief — вождь). Рельєфно виявляється соціальна і майнова нерівність, хоча легалізованого апарату примусу ще не існує.

Характерною рисою суспільного ладу східних слов'ян була наявність сільської (територіальної) **общини** («миру», «верві») як об'єднання індивідуальних господарств. Провід (тобто **керівна роль**) у племенах належала «луччим», або «нарочитим» людям, представникам тих родин, які здобули повагу своєю діяльністю.

Слов'яни вели тяжку і тривалу боротьбу з кочовими племенами (аварами, хозарами (А.Пушкін «Песнь о вещем Олеге» «Как ныне собирается вещий Олег от мстити не разумным хозарам...), Візантійською імперією). Пізніше, для боротьби з хозарами і звернулись по допомогу до варягів.

Релігійні вірування слов'ян. У релігійних віруваннях утверджували :

культ природи;

культ роду;

культ слова (заговори).

Культ природи (вся природа була населена масою різних божеств: польовики, лісовики, водяники. Рослини сприймалися як живі істоти); **культ роду** (на кожному кроці відчувалася присутність предків, «дідів»: під час, родин, весілля; зберігся до наших днів – «спалення дідуха»); **культ слова** – активно використовувались заговори

Наші предки буди язичниками, жили в гармонії з природою і світом. Поклонялись різним богам. Головним був бог Перун, бог грому і блискавки, бог війни; бог сонця і світла звався Даждь-бог; бог неба - Сварог; бог вітру - Стрибог; бог весни - Ярило; богиня смерті - Марена; богиня любові і краси - Лада. Святкували слов'яни середину зими (свято Коляда), весною співали веснянки, літом відзначали Купаву.

Важлива риса слов'ян – життєрадісність. Українці не мали жорстоких богів. І пізніше, після прийняття християнства зберегли цю життєрадісність, яка бурхливо проявиться у мистецтві, красі орнаментів церковних мозаїк та мініатюр, що прикрашали Євангеліє.

Таким чином, розвиток східних слов'ян у I-VIII ст. н.е. йшов природно-історичним шляхом, в цілому типовим для інших народів, які населяли в цей час Східну Європу.

4. Найдавніші пам'ятки культури на території України.

Вивчення історії українського суспільства, як правило, починають з характеристики населення, яке проживало на території нинішньої України у найдавніші часи. Такий підхід переважає. Як цілісна етнічна спільність українці сформувалися порівняно недавно. Протягом тисячоліть на території сучасної України проживало багато народів, які мігрували, постійно змінювали один одного. Людські спільноти завжди розчленовувалися на дискретні групи, які ще називають племенами, невеликими народностями і навіть мікроетносами. У межах цих етнічних груп

відбувалася трансляція культури від предків до нащадків, виникали й поширювалися культурні новації. **Якою була** спадкоємність між тими етнічними групами, які проживали на цій території тисячі років тому, визначити майже неможливо. Цілком ймовірно, що певні риси культури тих груп давніх індоєвропейців успадковані й нами, сучасними слов'янськими націями. Внаслідок постійних міграцій давнє населення України не було етнічно і культурно однорідним. До того ж – не було і цілковитої зміни етносів, якась частина племені неодмінно залишалася на своїх обжитих місцях. Саме цим і могло забезпечуватися передання у спадок наступним поколінням культурного, світоглядного, мистецького досвіду.

Найдавніші пам'ятки мистецтва передісторичної людини на території України відносять до **добы пізнього палеоліту** (25-15 тис. років тому). Пізній палеоліт характеризується появою людини розумної. Із появою людини розумної дорожову громаду заступає родова організація суспільства. У процесі повсякденної трудової діяльності мислення людини розвивалося, вона набувала нових позитивних знань. У суспільстві склалися релігійні вірування, звичаї, виникало мистецтво. Все це допомагало вижити первісній людині, яка майже цілком залежала від природного оточення. До пізньопалеолітичного часу належать широко відомі зразки прикладного та образотворчого мистецтва. Так, розкопки біля с. **Мізинеь (Чернігівська обл.)** виявили прекрасні браслети, вирізані з бивня мамонта. Один із них - суцільний, другий складається з п'яти окремих пластин. На обох чудовий різьблений орнамент. **Мізинські** браслети належать до унікальних зразків прикладного декоративного мистецтва стародавньої Європи. До творів мистецтва слід також віднести розфарбовані кістки мамонтів із мізинських помешкань та скульптури у формі невеликих статуеток, які відображали образ матері у родовій громаді. Цікаво, що в мізинських статуетках немає виразно окресленої голови, а якщо є, то відсутнє обличчя. Крім жіночих статуеток, зустрічаються фігури тварин з кістки і каменю. У Мізині відкрито цілу майстерню з набором кам'яних знарядь праці.

Знахідки мізинської культури старокам'яної доби зустрічаються і в інших районах України. Зображення на кістках тварин виявлені на Київщині, Полтавщині, на землях Західної України.

Наша уява про духовний світ людини пізнього палеоліту доповнюється знахідками музичних інструментів - кістяних сопілок. Отже, крім образотворчого мистецтва, в пізньо палеолітичну добу набули певного розвитку й інші види мистецтва - музика, обрядовий танок тощо. Про це свідчать знахідки кістяних флейт, жіночих статуеток у позі танцю тощо.

Чоловічі зображення епохи палеоліту трапляються рідко. Основну масу зображень складають тварини. Серед чинників, які впливали на формування стилю первісного мистецтва, не останнє місце посідала техніка виконання і матеріал. Художні вироби, датовані одним періодом, в яких використані схожі сюжети, виконані в різному матеріалі, суттєво різняться між собою. Фігурки, виконані у техніці об'ємної скульптури, як правило, більш стилізовані, ніж графічні зображення, написані фарбою чи накреслені на кам'яних плитах. Малюнки на камені й кістці, глибоко вирізані загостреним кам'яним предметом, часто складають враження легких замальовок олівцем. Такі замальовки є серед найбільших ранніх художніх пам'яток

палеолітичної доби.

Отже, у палеолітичну епоху людина досягла відносно високого рівня матеріальної і духовної культури. Це стало основою для подальшого поступального суспільно-економічного та культурного розвитку людської цивілізації.

Мезоліт, який прийшов на зміну палеоліту, характеризується подальшим розвитком техніки обробки каменю.

Видатною пам'яткою духовного життя населення цього періоду є **Кам'яна Могила**, завдяки якій ми маємо змогу спостерігати елементи мистецької творчості, ідеологічних уявлень, побуту прадавніх племен. Кам'яна Могила розташована у степу поблизу с. Терпіння Мелітопольського району Запорізької області. Зараз вона має вигляд великого піщаного пагорба, заваленого кам'яними брилами. Колись давно це був кам'яний моноліт, під яким у ґрунті були прокопані печери. У гротах Могили виявлена велика кількість різноманітних зображень: схематизовані фігури людей, тварин, знаки у вигляді геометричних фігур тощо. Майже всі вони виконані у техніці різьблення. Знайдені також окремі предмети, очевидно культового призначення. Особливий інтерес викликає так званий Грот Мамонта. На його стелі зображені фігури чотирьох биків, які утворивши коло, спрямовують свої роги у різні боки. Вочевидь, первісний художник змалював сцену нападу на тварин якихось хижаків. Трохи збоку відтворені три олені, які йдуть один за одним. На багатьох зображеннях збереглися сліди червоної фарби. Дослідники вважають, що Грот Мамонта відіграв роль своєрідного храму мисливської магії. На одній із картин гроту зображений шаман із піднесеними догори руками, який закликає диких звірів. Його оточують різне мисливське лаштування і вовчі ями.

Доба неоліту, яка датується VI-III тис. до н. е., була добою величезних змін у розбудові людської цивілізації. Досягнення людства у неоліті називають "неолітичною революцією", бо в цей час первісні люди перейшли від присвоючого характеру господарства (полювання, збиральництво, рибальство) до відтворювальних форм господарства, тобто до виробництва їжі, одягу. Неоліт знаменитий тим, що люди почали приручати диких травоядних тварин і перейшли до скотарства, вирощування їстівних рослин. У неоліті вдосконалюються кам'яні знаряддя і виникають нові. У техніці обробки каменю застосовуються нові прийоми - шліфування, пиляння, свердлування, що підвищувало продуктивність праці.

Особливої уваги заслуговує виникнення цього часу керамічного посуду. Він був простим за формою, погано обпаленим. Ліпили його з глиняних джгутиків і обпалювали на відкритих вогнищах. До глини домішували траву, пісок. Зовнішня поверхня посудини старанно орнаментувалася. Хоч і примітивним був цей посуд, але він створив для людини можливість робити запаси продуктів харчування, вживати варену їжу тощо.

Наразі в межах України виявлено близько 700 поселень доби неоліту. Цю епоху в Україні яскраво репрезентує трипільська культура. У межах України відомі сотні трипільських поселень. Ідеологічні погляди трипільців складні. Риси їх духовного життя відображені у поховальному обряді, численних зображеннях на посуді, в антропоморфній і зооморфній пластиці, моделях жител, у домашніх і родових святилищах. Головним аспектом ідеології був культ родючості з його складною

обрядністю і символікою. Відображали цей культ жіночі статуетки, які виконували роль охоронниць домашнього вогнища, слугували амулетами родючості, оберегами від злих духів. Помітну роль у віруваннях трипільців відігравав бик як чоловічий початок і символ сонця. Змій-дракон, що літає, зображення якого зустрічається на посуді, вважався охоронцем їстівних запасів і оберегом лона майбутньої матері. Ритуальні предмети концентрувалися у домашніх і обцинних святилищах або у спеціальних культових приміщеннях.

Про рівень матеріального і культурного розвитку **трипільців** (з IV тис. до н.е. — до III тис. до н.е.) свідчить їх керамічне виробництво. Посуд трипільців можна розділити на дві великі групи: кухонний і столовий. Кухонний був простим за формою, з нанесеним небагатим орнаментом. Значно досконалішим був столовий посуд. Для його виготовлення використовувалася якісніша глина, цей посуд добре випалювався. Орнамент на столовому посуді більш вишуканий. Серед орнаментальних знаків зустрічаються зображення людей і тварин. Із розвитком культури змінюється форма посуду, орнаментальні мотиви, поєднання фарб. Слід зауважити, що фарби на посуді, якому зараз більше п'яти тисяч років, не втратили свого кольору. Композиції розпису різноманітні: зображення звірів, птахів, рослин, людей, зміїв, хрестів. Форма і орнамент посуду відображали ідеологічні уявлення трипільців. Наприклад, подвійний посуд у вигляді бінокля застосовувався, як вважає академік Б.О.Рибаків, при магiчних діях викликання дощу. Деякий посуд має антропоморфні риси, наприклад, форму жіночих грудей, рук. У Львівському історичному музеї зберігається глиняна посудина у вигляді упряжки двох биків. Очевидно, що виробництво такого посуду було досить складним технологічним процесом.

У трипільців особливого розвитку набула глиняна пластика. Більшу частину її складають жіночі статуетки з випаленої глини, знайдені майже на всіх поселеннях. У них підкреслені форми жіночої фігури, зображення голови схематичне. Часто статуетки прикрашені врізаними лініями, наколами, фарбами. Ці чудові вироби образотворчого мистецтва дають нам яскраве свідчення досить високого рівня розвитку трипільців.

На пізньому етапі трипільська культура зазнала великих змін. Кількість розписної кераміки зменшується. У гончарстві домінує шнуровий орнамент. Пластика стилізується і поступово зникає зовсім.

Для кераміки неоліту характерні досить широкі форми. Посуд відносно тонкостінний, добре випалений. Орнаментація небагата, але своєрідна: візерунок розміщувався лише у верхній частині посудини. Численні знахідки зображень тварин дають підстави вважати, що людина неолітичного періоду поклонялася тваринам і силам природи. Про рівень мистецького розвитку говорять і прикраси, зокрема кістяні напівкруглі пряжки з пишною орнаментацією.

Останнім великим періодом первіснообщинної формації була епоха бронзи. її завершальний етап збігається з початком формування класових суспільств. В Україні вона змінюється киммерійсько-скіфською добою.

Початок I тис. до н. е. ознаменувався істотними змінами в господарстві, культурі і побуті давнього населення України. На зміну бронзовим знаряддям приходять залізні знаряддя праці та зброя. На території України проживали кочові племена, які

займалися переважно скотарством. Першим народом, ім'я якого зафіксоване в письмових джерелах, були кіммерійці. Згадку про них знаходимо в гомерівській «Одіссей»:

*«Вреши дістались ми течій глибоких ріки Океану
Там розташовані місто й країна людей кіммерійських,
Хмарами й млою вповиті».*

Кіммерійці були вправними стрільцями з лука. Жителі не будували, були кочівниками. Луки виготовляли з дерева, кістки та рогу. На озброєнні мали мечі, кинджали, кам'яні бойові молотки, булави. У кіммерійців панував родоплемінний лад, вождів племен вони називали царями. Своїх померлих родичів кіммерійці ховали під курганами, у гробницях із дерева. В гробницю клали зброю та особисті речі небіжчика.

Для релігійного світогляду кіммерійців характерні віра в душу та життя після смерті. На побутування у них культу Богині-матері вказують стели із зображенням жінки, які мали культовий характер. Культ Богині-матері - найхарактерніша риса формування релігійної свідомості багатьох народів. У кіммерійців цей культ є відлунням релігійного культу до трипільської та трипільської доби. Глиняні жіночі статуетки з підкресленими жіночими рисами дають уявлення про тогочасний релігійний світогляд і про початки формування ще в тодішню епоху культу Роду і Рожаниць, поширеного у дохристиянських віруваннях східних слов'ян.

Кіммерійці були войовничими племенами. Вони здійснювали походи на Ассирію, Фригійське царство, на західні землі Малої Азії. Звичайно, трофеї, добути у військових походах, справляли великий вплив на формування культури кіммерійців. До того ж кочовий спосіб життя і войовничість цих племен значною мірою відбилися на їх матеріальній культурі. Передусім, все це стосується предметів озброєння та спорядження верхового коня. Серед знайдених деталей вузди заслуговують на увагу вишукані фігурні пряжки з жолобчастими боковими платівками. Вчені з'ясували, що саме такі пряжки прикрашали реміні верхових коней в ассирійських зображеннях на рельєфах палаців царів Саргона II і Ашшурбаніпала.

Кіммерійське мистецтво мало **прикладний** характер. Складні орнаменти прикрашали руків'я кинджалів, деталі вузди, наносилися на посуд. Основу декору становили різноманітні геометричні фігури - спіралі, ромби, квадрати. Найкращими зразками кіммерійського геометричного стилю можна вважати різьблені кістяні прикраси кінської вузди з кургану поблизу с. Зольне в Криму. До нас дійшли і деякі зразки кіммерійської монументальної скульптури - статуї, що, вочевидь, зображували воїнів. Вони мали вигляд кам'яних стовпів, на яких рельєфно зображувалися предмети одягу і зброї. Такі статуї встановлювалися над похованнями знатних кочівників.

Самобутня кіммерійська культура складалася й розвивалася в період із IX ст. і була перервана на початку VII ст. до н. е. новою хвилею кочових племен зі Сходу - скіфів, з якими пов'язаний наступний етап у давній історії нашої країни.

Скіфська культура була локальним варіантом євразійської лінії культурного розвитку. Форми і прояви культури скіфів формувалися поступово. Кіммерійські племена були завойовані скіфами, отже, **скіфська культура увібрала в себе як**

місцеві, так і привнесені елементи. Пізніше вона зазнала впливу передньоазіатської цивілізації, а за часів Північно - Причорноморської Скіфії взаємодіяла з античною культурою, що позначилося, насамперед, на розвитку мистецтва степовиків.

Геродот, який побував у Скіфії в V ст. до н.е., описав їх звичаї у своєму творі "Історія". Він сповіщає, що біля Меотиди (Азовське море) жили царські скіфи, а трохи північніше від Борисфену (Дніпро) і на схід — скіфи-кочівники. Скіфи ділилися на племена, але влада над ними належала одному роду скіфських царів, які ділили Скіфію між собою, пересуваючись за своїми численними стадами худоби з місця на місце у пошуках гарних пасовищ. У скіфському суспільстві була багата верхівка і маса бідніших, які пасли стада багатих скіфів, стригли овець, обробляли шкіри, хутра. Захоплених під час воєнних походів полонених скіфи перетворювали на рабів і використовували їх працю у сільському господарстві. Характер господарства скіфів впливав на всі сфери їх життя. Основу господарської діяльності скіфів становило скотарство.

Релігія скіфів досягла розвинутого політеїзму. Скіфська релігійно-міфологічна система сполучала у собі елементи зооморфної символіки звіриного стилю з антропоморфною міфологією, поєднуючи вірування трипільської культури, елементи тотемів скотарської культури з впливом грецької міфології.

На чолі Скіфського пантеону стояла богиня Табіті, яку Геродот ототожнює з грецькою Гестією. Табіті символізувала жіноче начало в природі і була божеством світла і вогню. Життєдайні стихії - землю і воду - уособлювала богиня Апі. Своїм прабатьком і чоловіком богині Апі скіфи вважали Папая. Шлюб Папая і Апі — це союз неба і землі, джерело всього живого. Богинею життя і смерті була Аргімаса, охоронцем худоби — Гойтосир. Найближчим до людей та їх охоронцем виступає Геракл, частково злитий з образом грецького міфологічного героя. Особливе місце у скіфському пантеоні належало богам війни Аресу. Тільки Аресу скіфи споруджували святилища, приносили пожертви.

Різноманітність форм скіфської релігії засвідчує широкий спектр їх релігійних уявлень: культ предків, героїв, вождів, поховальний культ, культ родючості.

Одяг скіфів, який був пристосований до верхової їзди, прикрашався хутром, оздоблювався золотими нашивними платівками. У скіфських похованнях знаходили іноді велику кількість таких платівок. Основою скіфського мистецтва був так званий звіриний стиль. Зображення птахів, риб, оленів, вовків прикрашають зброю, кінську вузду, предмети побуту. Традиції скіфського звіриного стилю надовго пережили своїх творців і простежуються у мотивах давньоруського мистецтва. Зразки скіфського монументального мистецтва представлені зображеннями першопредка у вигляді суворого воїна.

Про міцність і велич Скіфської держави свідчать скіфські кургани. Померлих знатних скіфів ховали під курганами, висота деяких із них досягала 20 м. У поховальну камеру клали тіло померлого, вбитих з цього приводу рабів, служниць, коней, а також предмети розкоші, зброю. Одним із найбільших скіфських курганів вважається Чортотлицький поблизу м. Нікополь Дніпропетровської області. Його висота сягала 20 м, а окружність 350 м. У великих камерах-катакомбах були поховані цар, цариця, шість воїнів та 11 бойових коней. Біля похованих лежала велика кількість коштовних

речей, мечі, сагайдаки зі стрілами, головні убори і одяг з золотими і срібними прикрасами, золотий, срібний посуд та інші предмети.

Розкопки скіфських могил дали достовірні свідчення рівня розвитку скіфського мистецтва. Для скіфів золото не було дорогоцінним металом чи символом знатності. Цей дуже пластичний матеріал використовувався для прикрас, творчості, мистецтва. На всіх знахідках - витончені композиції, багаті сюжети, що ніколи не повторюються. На весь світ відомі такі шедеври мистецтва, як золотий гребінь з кургану Солоха, на якому зображений бій скіфів з греками, золота оббивка гори та з кургану Чортомлик, деталі кінської упряжі, одягу, головних уборів, металевий посуд.

Три її яруси мають вигляд півмісяця, між витими джутами - чудові витвори образотворчого мистецтва. У середньому ярусі розміщені скульптурки птахів, рослинні мотиви. На двох інших - зображення сцен боротьби звірів та сюжети з скіфського життя. У центрі верхнього фриза - двоє роздягнених до пояса скіфів, які шиють сорочку із овечої шкіри, розтягнувши її за рукава. Біля них знаходяться горити з луками і стрілами. Праворуч і ліворуч від цієї сценки зображені тварини. Молодий скіф, присівши, доїть вівцю, інший — сидить біля неї, тримаючи в руках амфору. За своїми художніми якостями виріб не має собі рівних серед знахідок степової Скіфії.

Багато виробів з металу, одяг для скіфів виготовляли майстри-греки причорноморських міст-колоній Ольвії, Пантікапея, Херсонеса. Грецька культура справила значний вплив на скіфів.

У III ст. до н.е. на територію Скіфії починають вторгатися іраномовні племена сарматів, яких античні автори спочатку називали савроматами. Згодом вони витіснили скіфів з степів України. У складі сарматського масиву були різні племінні об'єднання, яких грецькі письменники називають язигами, роксоланами, аорсами, сіраками, аланами. Найбільш численними і відомими серед них були роксолани і алани. Сармати займали переважно степову частину України з III ст. до н.е. до III ст. н.е.

Суспільний лад сарматів характеризується стійкою родоплемінною організацією, вони не перейшли від племінного об'єднання до держави. Сарматські жінки справляли значний вплив на суспільне життя. У Миколаївській обл. знайдене багате поховання сарматської жриці I ст. н.е. Вона була вбрана в найдорожчий одяг з шовкової пурпурної тканини, вкрита прозорим серпанком. Одяг її був прикрашений різнокольоровими намистинами, золотими бляшками, золотою вишивкою. Чобітки теж були розшиті золотими бляшками. Поруч лежала велика кількість речей з коштовним камінням, сріблом, золотом. Участь жінок у військових діях разом з чоловіками породила у греків міф про амазонок (грецьке "амазос" — без грудей). За переказами сарматські дівчата відрізали собі праву частину грудей, щоб не заважала діяти у бою мечем і луком. Поховання сарматських жінок зі зброєю виявлені на південному сході України.

Сарматські племена продовжили традиції скіфського мистецтва. Вірування сарматів мало чим відрізнялися від скіфських. Основними у сарматів були культи сонця і вогню та Великої Богині-матері Астарти, а також культ бога війни, уособленням якого був меч. Сармати вірили у потойбічне життя, тому великого значення у їх віруваннях набував культ мертвих. Елементи релігійної системи скіфів перейшли до сарматів, а згодом сармати передали їх у спадок слов'янам. Зокрема, під

впливом сарматської культури у слов'ян змінився тип поховань і поховальний ритуал, а наділення дзеркал особливою магічною силою спостерігається і в українському світогляді.

Одним із головних релігійних культів сарматів був культ коня. Часто до могили померлого клали не коня, як це робили скіфи, а його вуздечку. Завдяки цій традиції до нас дійшло сарматське кінське спорядження. Вуздечки шляхетних вершників оздоблювали фаларами - круглими бляхами із золота або срібла, прикрашеними рельєфними зображеннями або рослинним орнаментом.

У 1986 році археолог Є.Беспалий дослідив у сарматському могильнику унікальний кінський набір кінця I ст. н. е. Основу двох фаларів (а всього їх було 11) становить бронзовий диск, інкрустований золотом, білою та блакитною емаллю. У центрі сяє яскраво-червоний сердолік, а з країв - виконані у високому рельєфі чотири постаті левів, м'язи яких передані бірюзовими вставками. Краї фаларів оздоблені дрібними сердоліками та бронзою. Ці фалари прикрашали реміні нагрудника на плечах коня, а на грудях, де реміні сходилися, кріпилася масивна золота бляха, інкрустована сердоліком. Золотими кільцями бляха фіксувалася на нагруднику. Решта золотих фаларів слугувала для прикрашення вузди.

Зброя і кінське спорядження було неодмінною належністю чоловічих похорон. У похованнях жінок переважали прикраси. Сармати принесли **новий стиль прикладного мистецтва - поліхромний. Вироби прикрашалися вставками з рубінів, смарагдів, гранатів, сердоліку або кольорової емалі - червоної, блакитної, білої.** Чудові зразки таких прикрас знайдені у похованнях сарматської знаті. Унікальну колекцію прикрас знайдено у Криму в похованні заможної сарматки. Прекрасні золоті браслети, діадеми, персні, вкриті перлами, мініатюрні золоті флакони для парфумів - все це вражає своєю вишуканістю. Найбільше враження справляє застібка-фібула, зроблена у вигляді дельфіна. Тулуб виготовлено з прозорого гірського кришталю, а голівка та хвіст — золоті. Обов'язковими в жіночих похованнях були дзеркала - бронзові або білонові (сплав міді й срібла). У II ст. до н. е. — I ст. н. е. це були невеличкі дископодібні люстерка в дерев'яних футлярах. Пізніше зі Сходу були завезені великі дзеркала. Майже в кожному жіночому похованні знаходили намиста зі скляних або кам'яних намистин. Інколи до складу намиста входили й коштовні камінці, а також плакетки з єгипетського фаянсу у вигляді левів, жуківська - рабеїв, жабок, які правили за намистини і, водночас, за амулети-обереги.

Усі ці знахідки свідчать про тісні зв'язки сарматів з античними містами Північного Причорномор'я. Ці міста мати тісні контакти з кочовиками та племенами Лісостепу, а отже, і значний вплив на розвиток культури скіфо-сарматських племен. Про це свідчать численні знахідки предметів античної культури у похованнях і поселеннях скіфів і сарматів. Особливо тісні зв'язки з варварським населенням мав Боспор. Ольвія якийсь час перебувала у певній залежності від скіфського царя Емінака, срібна монета якого карбувалася саме у цьому місті.

Мистецтво у Північному Причорномор'ї було подібним до мистецтва Греції. Як і в Греції, тут існували всі основні категорії цієї сфери людської діяльності. У північно-причорноморських містах розвивалася скульптура, живопис, архітектура, прикладні види мистецтва - виготовлення прикрас, розписування посуду тощо.

Високого розвитку набули музика, література, театральне мистецтво. Елліни вміли будувати морські кораблі.

Найкраще з усіх видів мистецтва міст античного Причорномор'я представлена скульптура. Найкраще збереглися поховальні споруди. Деякі з них являють собою шедеври античної архітектури.

Вироби греків археологи знаходять у скіфських та слов'янських похованнях. Грекам були вигідні мирні відносини зі скіфами, сарматами, слов'янами, бо у них вони вимінювали на свої вироби хліб, шкіри, хутра тощо.

Елліни були **на вищому**, ніж скіфи, сармати, слов'яни, рівні культурного та господарського розвитку. У греків **уже була розвинена держава, вони мали писемність, розвивалася наука**. Під впливом античних міст у скіфів формувалася державність, виникали міста й поселення, збудовані у грецькій містобудівній традиції. Вплив античної цивілізації виявився у спорудженні фортець, у виготовленні кераміки, високохудожніх прикрас. Поряд зі скіфами під цивілізаційний вплив давньогрецьких держав півдня України підпадали й інші племена, що проживали тоді на цій території. Зокрема, це стосується сарматів і антів.

Анти — це племена черняхівської культури, які проживали у II-VII ст. на Подніпров'ї, Подністров'ї. Про них нам сповіщають твори візантійських письменників VI — VII ст. Прокопія Кесарійського, Агафія, Феофілакта Сімокатти, Псевдо-Маврікія та готського історика Йордана. У антів не було письма, тому вони не залишили нам писемних звісток про себе. Антське суспільство мало визначену державну організацію і базувалося, головним чином, на ранніх класових відносинах.

Походження назви "анти" точно не встановлено. Найбільш вірогідною здається гіпотеза про **іранське** походження цього слова. Воно походить від давньоіндійського, що означає "кінець", "край", "той, що знаходиться на краю". В такому випадку значення слова "анти" — "ті, що живуть на окраїні".

Про соціально-економічні процеси в антському суспільстві свідчать, хоч надзвичайно мало, візантійські історики. В основному вивчення історії цих племен базується на археологічних джерелах. У племен черняхівської культури, порівняно з іншими племенами України, спостерігається прогрес у господарстві. Вони першими на території сучасної України почали виробляти посуд на гончарному колі, випалювати його у спеціальних печах-горнах, відкрили їх склоробні майстерні. Існує думка, що на антській території працювали римські ремісники. Анти вели жваву торгівлю з римськими провінціями, у їх середовищі існував грошовий обіг, користувалися римськими монетами.

Срібні, золоті, бронзові прикраси анти інкрустували коштовним камінням, кольоровою емаллю. Мистецтво було важливим атрибутом життя: одяг **прикрашався вишивками**, побутові речі — орнаментом. До цієї доби відносять знайдені у середньому Подніпров'ї чудові срібні рельєфи із зображенням людини і фантастичних тварин міфологічного і казкового характеру. Племінний союз антів існував до початку VII ст.

Останній раз анти згадуються візантійським автором Феофілактом Сімокаттою у **602 році**. Він сповіщає, що аварський каган послав проти антів

каральний загін на чолі з воєначальником Апсихом. Після цього ні в одному писемному документі не згадуються анти. Натомість з'являється назва **"слов'яни"**.

Отже, протягом тисячоліть різні народи, які проживали на території сучасної України, створювали певні культурні традиції, які з часом ставали підґрунтям української культури.